

ЧАСТКА ЯК ЕЛЕМЕНТ ФОРМУВАННЯ ПРЕСУПОЗИЦІЇ В ТЕКСТІ

МАРІЯ СЛОБОДЯН

Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів — Україна
kulmatitska@gmail.com

PARTYKUŁA JAKO ELEMENT FORMOWANIA PRESUPOZYCJI W TEKŚCIE

MARIA SŁOBODIAN

Lwowski Uniwersytet Narodowy imienia Iwana Franki, Lwów — Ukraina

STRESZCZENIE. Artykuł poświęcony jest badaniom pojęcia presupozycji. Scharakteryzowano typy klasyfikacji i kryteria wyróżniania presupozycji jako odrębnego typu sensów implicytnych. Przedstawiono charakterystykę partykuł oraz ich rolę w formowaniu różnych typów presupozycji na podstawie ukraińskiego dyskursu postmodernistycznego.

PARTICLE AS A FORMING ELEMENT OF PRESUPPOSITION IN THE TEXT

MARIIA SLOBODIAN

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv — Ukraine

ABSTRACT. In the article the notion of presupposition has been considered: the options of presupposition typing and the selection criteria of presupposition as a single type implicit meanings have been described. The characteristics of particles and their role in the formation of different types of presuppositions have been presented based on modern Ukrainian discourse.

Поняття **пресупозиції** поширене й часто вживане в логіко-філософській та лінгвістичній літературі сьогодення, зокрема в дослідженнях таких мовознавців, як Дж. Остін, Дж. Рассел, П. Стросон, Т. Катц, П. Гіч, П. і К. Кіпарські, Н. Арутюнова, С. Падучева, В. Дейк та ін., які розглядають це поняття в ракурсі прагматичних аспектів речення.

Мета статті — аналіз поняття **пресупозиція** крізь призму дослідження різних видів дискурсу, а у зв'язку із цим опис часток як компонентів формування пресупозицій певних видів. Відсутність ґрунтовних студій, що стосувалися б характеристики дискурсу з урахуванням різного роду пресупозицій становить актуальність цієї розвідки.

Наукова новизна полягає в з'ясуванні ролі часток української мови як дискурсивних слів і вивчення механізмів зв'язків їхньої семантико-прагматичної організації з різними типами пресупозицій висловлювань.

На сьогодні існує чимало дефініцій поняття **пресупозиція** (від лат. *prae* — *попереду*, *перед* і *supposition* — *принищення*), напр., пресупозиції — це „обставини, яким повинен відповідати світ, для того, щоб висловлювання могло бути сприйняте в його прямому значенні”¹; „речення, яке реалізує референцію

¹ E. L. Keenan, *Two kinds of presupposition in natural language*, [в:] *Studies in Linguistic Semantics*, Irvington 1971, p. 45, [in:] Electronic resource: <http://philpapers.org/rec/KEETKO> (02.02.2017).

назви і забезпечує наявність у цього речення «істиннісного» значення»²; „те, що сприймається як правдиве твердження в реченні, що його підтверджує інша інформація”³; „частина плану змісту висловлювання, що, на думку мовця, відома адресату і / чи є умовою його осмисленості, тобто умовою можливості його оцінки як правдивого, так і неправдивого”⁴. О. Падучева однією з ознак прагматичної пресупозиції вважає „елемент спільного знання обох комунікантів”⁵.

Пресупозицію можна розглядати в широкому значенні (пов'язана зі сферою логіки та когнітивної лінгвістики): „різновид логічного слідування, когнітивного виведення певного судження; спільний фонд знань учасників спілкування про світ”, його організацію, місце людини в ньому, тощо; спільні досвід, тезаурус, попередні відомості про явище, подію, стан речей тощо, якими володіють комуніканти. Вузьке значення пресупозиції стосується комунікативних смислів, якими обмінюються учасники інтеракції з використанням засобів природної мови: „імпліцитний компонент смислу повідомлення (висловлювання, мовленнєвого акту), який має бути істинним, щоб повідомлення (висловлювання, мовленнєвий акт) загалом не сприймалися як семантично аномальне або недоречно в певному контексті”⁶.

Для виділення пресупозиції як окремого типу імпліцитних смислів учені використовують низку критеріїв, серед яких найвідомішими є: критерій заперечення; інтеррогативний критерій та критерій модальної трансформації. Згідно з критерієм заперечення речення є пресупозицією, якщо воно логічно впливає як із самого висловлювання, так і з його заперечення. Критерій заперечення „добре працює у визначенні пресупозицій запитань, прохань, команд, обіцянок та інших мовних актів. Напр., для фрази «Зачиніть двері!» однією з пресупозицій є судження про наявність відкритих дверей. При перетворенні цієї фрази в заперечення пресупозиція залишається незмінною — речення «Зачиніть двері!» передбачає, що двері відчинені; речення «Не зачиняйте двері!» також передбачає, що двері відчинені. Критерій заперечення для виділення пресупозицій розглядали як логіки, так і лінгвісти (Г. Фреге, Б. Ван Фрассен, Ч. Філлмор, Т. Тодоров, О. Дюкро, Д. Купер, Н. Арутюнова. Інтеррогативний критерій та критерій модальної трансформації висловлення полягають у тому, що за умови відповідних перетворень суть пресупозиції залишається незмінною. Інтеррогативна інформація дає змогу визначити пресупозиції висловлювання як щось «дане, очевидне в повідомленні, оскільки очевидне не стверджується і не ставиться під сумнів, а первинно присутнє у висловлюванні»⁷. С. Левінсон наголошує, що саме заперечний критерій, тобто збереження пресупозиції під час перетворення речення в заперечне або питальне є однією з важливих властивостей пресупозиції⁸.

² Г. Фреге, *Смысл и денотат*, [в:] „Семиотика и информатика”, Москва 1977, вып. 8, с. 185.

³ G. Hudson, *Essential Introductory Linguistics*, New York 2000, p. 321.

⁴ А. Н. Баранов, *Навязывание пресупозиции*, [в:] *Лингвистическая экспертиза текста: теоретические основания и практика*, Москва 2009, с. 191, [в:] Электронный ресурс: <http://avkrasn.ru/article-2227.html> (12.12.2016).

⁵ Е. В. Падучева, *Понятие презумпции в лингвистической семантике*, [в:] „Семиотика и информатика”, Москва 1977, вып. 8, с. 101.

⁶ Ф. С. Бацевич, *Вступ до лінгвістичної прагматики*, Київ 2011, с. 102–103.

⁷ Л. А. Наумова, *Пресупозиции в логике и лингвистике*, [в:] „Философия: в поисках онтологии”, сб. тр. Самар. гуманит. акад., Самара 1998, вып. 5, с. 245.

⁸ S. C. Levinson, *Pragmatics*, Cambridge 1983, p. 186.

У процесі розвитку та дослідження виформувалась низка класифікацій пресупозицій. Найпоширенішою та найбільш відомою є розмежування поняття за семантичним та прагматичним принципом. Таким чином, *семантична пресупозиція* (презупція) — це „семантичний компонент повідомлення (висловлювання, судження, мовленнєвого акту), неістинність якого в певній ситуації перетворює повідомлення на аномальне або недоречне; відношення між компонентами речення. Як наслідок — виділяють семантичні пресупозиції предикативних виразів і висловлювань, що пов'язані зі змістом повідомлення й можуть виявлятися у певних підтипах: семантичні пресупозиції фактивного характеру та семантичні пресупозиції фактивно-екзистенційного характеру⁹.

Прагматична пресупозиція (презупція) — це „пропозиційна установка (суб'єктом якої є мовець)”¹⁰; компонент повідомлення, мовленнєвого жанру, дискурсу (тексту), „пов'язаний із суб'єктивним чинником міжособистісного спілкування, відсутність або незнання якого перетворюють повідомлення (мовленнєвий жанр, дискурс, текст) на недоречні, провокаційні, такі, що не відповідають умовам успішності”¹¹. Прагматична пресупозиція описується в такий спосіб: „Мовець пресупонує своїм висловленням пропозицію *p*, якщо він виходить з того, що вона відома обом співрозмовникам або акцептується як даність”¹². Отже, пресупозиція, з одного боку, має мовну базу, з іншого, залежить від спільних фонових знань комунікантів.

Прагматичні пресупозиції як спільні для комунікантів знання, їхні когнітивні установки є ключовими компонентами мовленнєвої прагматики, оскільки являють собою необхідну когнітивну основу для породження й розуміння мовлення¹³. Серед прагматичних пресупозицій виділяють такі, що репрезентують знання про світ, ситуації спілкування, її учасників, а також знання конвенціональних правил і знань, які входять в комунікативну компетенцію. Подібно до семантичних пресупозицій серед прагматичних також виділяють прагматичні пресупозиції слів та прагматичні пресупозиції предикативних виразів і висловлювань¹⁴.

У сучасній лінгвістиці пресупозиції розглядають у проекції дослідження різного виду дискурсу, а також для аналізу процесів спілкування з використання засобів живої людської мови. Дискурс традиційно розглядають як особливу форму існування мови в реальній ситуації спілкування, як текст і “комунікативну подію”, спрямовану на певну аудиторію. Вивчення пресупозицій у цьому спектрі дасть змогу правильно та всебічно розуміти дискурс з усіма його прихованими та явними смислами.

У сучасній українській лінгвістиці все частіше з'являються дослідження, що стосуються розгляду дискурсу з урахуванням різного роду пресупозицій та елементів, що їх формують (напр., частки), адже дискурс, особливо сучасний художній чи публіцистичний як певний соціокультурний тип мовної взаємодії, обов'язково потрібно інтерпретувати з урахуванням всіх його комунікативно-прагматичних особливостей.

⁹ Ф. Бацевич, *Частки української мови як дискурсивні слова*, Львів 2014, с. 66–67, 106.

¹⁰ Е. В. Падучева, *Пресупозиции и другие неаSSERTивные компоненты смысла*, [в:] *Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива*, Москва 2010, с. 234.

¹¹ Ф. С. Бацевич, *Вступ до лінгвістичної прагматики...*, с. 106.

¹² J. Meibauer, *Pragmatik*, Tübingen 2001, s. 54.

¹³ О. В. Щербакова, *Прагматические пресупозиции как основание интерпретации газетно-публицистического дискурса (на материале интернет-версий британских газет)*, [в:] *Электронный ресурс*: <http://vivaldi.nlr.ru/bd000263446/details> (25.01.2017).

¹⁴ Ф. Бацевич, *Частки української мови...*, с. 67–68.

Ф. Бацевич у праці *Частки української мови* робить спробу аналізу найбільш комунікативно активних часток сучасної української мови з позицій виконуваних ними семантико-прагматичних функцій у висловлюваннях і дискурсах. Крім того, дослідження показує роль часток у формуванні та функціонуванні різних типів пресупозицій (семантичних та прагматичних) у дискурсі¹⁵.

Частки розглядаємо як дискурсивні слова, що формують структуру дискурсу, виражають ставлення адресанта до адресата або до ситуації, що описується, презумпції мовця, його наміру, емоції.

Спробуємо охарактеризувати частки української мови з урахуванням їхніх пресупозитивних зв'язків у межах висловень у текстах сучасного українського постмодерного дискурсу. Поділимо пресупозиції на семантичні та прагматичні й, відповідно, на їхні підтипи¹⁶.

1. Семантичні пресупозиції.

Семантичні пресупозиції, що формують частки, можуть стосуватися смислового наповнення окремих слів, предикативних виразів та смислової організації всього висловлення (мовленнєвого акту).

1. Семантичні пресупозиції слів.

Семантичні пресупозиції окремих номінативних елементів висловлень, що входять у сферу лексичної дії часток, типізуємо так:

а) семантичні пресупозиції екзистенційного характеру, що притаманні здебільшого таким часткам, як *лише, тільки, геть, та, навіть*. Контексти їхнього вживання подаються із зазначеними в квадратних дужках пресупозиціями, до яких вони апелюють:

*Однак оте “навпаки” стосуватиметься лише зрячих, а їх, по суті, немає*¹⁷ [‘і нікого, крім них’]; *Але до мене мало хто взагалі приходить. Тільки ця сусідка, яка просто не має іншого виходу, бо в будинку тільки у мене є телефон*¹⁸ [‘телефон є тільки в оповідача, а це зумовлює, що до нього приходять лише одна людина — сусідка, якій цей телефон необхідний’];

— *Нам треба швидше линяти звідси, — таку дурницю із такою серйозною фізіономією могла сказати тільки Корова. — У нас дуже мало часу*¹⁹ [‘ніхто інший на це не був здатен, такий вчинок характерний / типовий лише для цієї особи’]; *Отож, відколи пам'ятаю свої проходи на Замкові пагорби, всохлу акацію бачу саме такою — геть усохлою, зчорнілою. І тільки навесні поміж чорним гіллям то тут, то там ще з'являлася зелень*²⁰ [‘акація є саме такою — “геть усохлою”, тобто абсолютно усохлою — мовець її бачив’];

*Це було схоже на кохання, додавав я собі трохи виправдань. Та що там схоже — це було коханням*²¹ [‘поєднання часток *та що там* має імпліцитну інформацію, яку можна сформулювати як “це не було схоже на щось, це ним дійсно було”, а також виражає підсилення цієї думки — це було кохання’].

б) семантичні пресупозиції фактивного характеру. Найчастіше до цього типу пресупозицій апелюють такі частки, як *адже, навіть, хіба, лише, геть, отож, тільки*. Приклади уживань:

¹⁵ Там само, с. 63–69.

¹⁶ Там само, с. 66–68.

¹⁷ Ю. Іздрик, *Таке*, Харків 2009, с. 31.

¹⁸ Т. В. Малярчук, *Говорити*, Харків 2007, с. 41.

¹⁹ М. Бриних, *Електронний пластилін*, Київ 2007, с. 192.

²⁰ А. Содомора, *Сльози речей*, Львів 2010, с. 41.

²¹ Ю. Андрухович, *Диявол ховається в сирі*, Київ 2007, с. 271.

Геніями бувають **лише** психопати²² [‘і ніхто окрім них’]; Він ждав **лише** одного: прилетять чи не прилетять?²³ [‘і нічого більше’]; — Як вас звати? — терпеливо питається ведучий. — Чому ви питаєте? — **Ну**, я всіх питаю, коли хтось додзвониться — як вас звати. — Точно всіх? — уточнює Вася. — Всіх-всіх²⁴ [‘традиційно, що ведучий, який відповідає на дзвінки, питає ім'я людини, яка зателефонувала’]; Відходять **геть** усі, навіть ті, кого я не назвав, про кого забув, ким знехтував, і тільки А. не відходить²⁵ [‘відходять абсолютно всі, не залишається нікого’];

2. Семантичні пресупозиції предикативних виразів чи висловлювання.

Ці пресупозиції пов'язані зі змістом висловлень у цілому.

Став учителем моїм. Нестор. **Лише** — учителем. Як і обіцяв²⁶ [‘і ніким більше чи менше; наявність розділового знаку підкреслює семантичне наповнення фрази; частка поєднує ці речення за змістом у висловлювання’];

— Ото ж бо! Таланти поруч! Треба **лише** вчасно їх помічати²⁷ [‘не можна пропустити правильного моменту дії; ці речення (як і в попередньому прикладі) становлять одне висловлювання’]; Як тільки вони з Х'ялмаром сіли за металевого столика на краю найстарішого в цьому місті басейну, з неба полило. — **Ну** от, — зітхнув Х'ялмар, — а казали, сезон дощів в Таїланді вже закінчується, — **Ну** то й дощ, певно, скоро скінчиться, — Марла спокійнісінько налила жовтаво-прозорої рідини в келихи, — будьмо!²⁸ [‘той факт, що прогноз погоди не обіцяв дощу передбачає, що дощ, який неочікувано впав, скоро закінчиться’]; Він, здавалось з неприємністю помітив її присутність, але заговорити не спробував. — **Та** ти хоч бачиш, де ми?! — не вгавала дівчина — Ти хоч мене бачиш?²⁹ [‘дівчина обурена, бо не знає, де вони знаходяться, і її співрозмовник теж не знає, що ще більше її злить’].

II. Прагматичні пресупозиції.

Прагматичні пресупозиції досліджуваних часток, як правило, стосуються аксіологічних аспектів комунікативного смислу окремих номінативних елементів, предикативних виразів або висловлення в цілому.

1. Прагматичні пресупозиції слів.

Частки, які своїм комунікативним смислом апелюють до прагматичних аспектів окремих слів і предикативних виразів, все ж, фактично, стосуються семантико-прагматичних аспектів всього висловлення.

Живу тут у Будинку спеціаліста. Це **тільки** так називається. Насправді називається. Насправді це гуртожиток³⁰ [‘функціонування будинку не відповідає його назві — залишилася тільки назва’]; Розчинилися двері, до купе внесла себе височезна дівуля. Недавно **тільки** підсіла, встигла вже змінити спідничку-міні на шорти³¹ [‘оповідач дивується швидкістю дій дівчини; це неочікувано, бо дії відбуваються швидше, ніж мали б за цих обставин, адже дівчина тільки підсіла’]; Це наша територія. Так що треба платити. — **Ну**, ми тут теж не чужі, — спробував щось сказати Гога. — Нас тут, у принципі, знають. —

²² Ю. Іздрик, *Take...*, с. 85.

²³ П. А. Загребельний, *Розгін*, т. 1: *Айгюль*, Харків 2003, с. 35.

²⁴ С. Жадан, *Капітал*, Харків 2006, с. 170.

²⁵ Ю. Іздрик, *Воццек і воццекургія*, Львів 2002, с. 146.

²⁶ А. Багряна, *Дивна така любов*, Київ 2010, с. 141.

²⁷ С. Жадан, *Капітал...*, с. 237.

²⁸ І. Карпа, *Фройд би плакав*, Харків 2004, с. 36.

²⁹ І. Карпа, *50 хвилин трави*, Харків 2004, с. 4.

³⁰ П. А. Загребельний, *Розгін...*, с. 112.

³¹ В. Слапчук, *Осінь за щокою*, Київ 2005, с. 172.

Хто тебе знає, брат? — вигукнув другий, стискаючи кулаки, але четвертий взяв його за лікоть, мовляв, спокійно, Льоня, спокійно, вони самі не знають, що говорять. — Ну хто тебе знає? — Ну, як хто? — спробував потягти час Гога. — Я по гіпсокартону взагалі працюю, у мене знайомі на Балашовці, плюс зачекки в податковій є³² [‘аби бути “нечужим”, треба когось знати серед певного оточення, у чому намагається переконати один комунікант іншого’].

2. Прагматичні пресупозиції предикативних виразів чи висловлювання.

У сферу впливу часток можуть потрапляти як окремі слова, так і ціле висловлювання (здебільшого залежить від позиції в реченні чи висловлюванні). Крім того, деякі з досліджуваних часток апелюють до пресупозицій власне оцінного (“добре / погано”, “позитивний / негативний” тощо) і ментально-оцінного (наприклад, “це виняткове явище” і при цьому “це явище негативне”) характеру.

*Люди навколо кричали по допомогу, метушилися, дехто навіть плакав, мами забирали з місця пригоди малих дітей, а я нічого не відчував страшно-го. Мені **лишень** було її шкода³³ [‘єдине почуття, що відчувається; перелік дій, що здійснюють люди як реакцію на “пригоду” підкреслює винятковість реакції мовця’]; Вона обережно випорпалася з сітки і навшипиньки, ніби боячись повернути увагу богів нудоти, підкралася туди де зник був Х’ялмар. — **Та** бо хто його зна, які тут ще духи живуть, якщо ці люди жертвують пляшки із “фантою” в їхні домашні храми...³⁴ [‘вона йшла навшипиньки, бо інакше могла розбудити імовірних богів’]; *Адже, попри все, відчувається напрочуд сильна, дедалі дужча надія, я б сказала **навіть** — наростаюча віра, що наступної неділі українську частину дракона таки буде вбито народним волевиявленням³⁵* [‘віра не просто дедалі дужчає, вона наростає і призведе до певних наслідків; постпозиція частки скеровує сферу її дії на всю іншу частину висловлювання’].*

Отже, у цій статті проаналізовано поняття **пресупозиції**, наведено відомі в лінгвістиці варіанти типізації пресупозиції, розглянуто вектор дослідження цього поняття на сучасному етапі розвитку лінгвістики, що полягає у вивченні пресупозицій як одного з важливих засобів мовного впливу на реципієнта, а також комунікативно-прагматичної особливості дискурсу. На основі сучасного українського постмодерного дискурсу охарактеризовано частки української мови з урахуванням їхніх пресупозитивних зв'язків у межах висловень. Частки сучасної української мови як типові дискурсивні слова тісно пов'язані з усіма семантичними, прагматичними й синтаксичними експліцитними й імпліцитними смислами висловлювань, дискурсів, взаємодіють з пресупозиціями, що віддзеркалюють змістові особливості номінативних і комунікативних одиниць, їхнє семантико-прагматичне наповнення.

³² С. Жадан, *Капітал...*, с. 423.

³³ І. В. Роздобудько, *Амулет Паскаля*, Харків 2007, с. 12.

³⁴ І. Карпа, *Фройд би плакав...*, с. 39.

³⁵ О. Забужко, *Let My People Go: 15 текстів про українську революцію*, Київ 2006, с. 39.